

В. А. Брехуненко
(Дніпропетровськ)

ДОНСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Одним з найменш досліджених в історіографії є питання про політику гетьмана стосовно Війська Донського. Часто українсько-донські взаємини тієї доби тлумачились науковцями як такий собі другорядний доважок до зовнішньої політики Б. Хмельницького. Проте, донський чинник, за нашим переконанням, відігравав дуже важливу, а на початкових етапах одну з вирішальних ролей.

Позиція донців стосовно українсько-польського протистояння набрала особливої ваги внаслідок появи якісно нових політичних обставин після зближення Б. Хмельницького з Кримом. Враховуючи гострі непорозуміння між донськими козаками і татарами, не важко було передбачити спроби перших скористатись з відсутності у Криму війська, щоб здійснити напад на півострів. Тоді б в умовах стратегічної для Б. Хмельницького потреби у союзницьких зносинах з ханатом та Туреччиною, у нейтралізації, а згодом і прихиленні на свій бік Москви (до сфери впливу якої входило Військо Донське), виникали суттєві труднощі для України. Конкретно це, по-перше, ускладнило б чи зробило б навіть неможливим залучення татар до театру військових дій, вимагало б від гетьмана суттєвої кореляції

тактики боротьби. По-друге, провокувався похід татар на Дон, до чого Іслам-Гірей, безперечно, намагався б залучити і союзників — українських козаків. Тим самим обумовлювалось загострення взаємин у трикутнику Крим — Військо Донське — Україна (з відповідною, зрозуміло, реакцією Москви та Польщі, що загрожувало або ж війною на два фронти, або ж втратою Крима, як союзника). За таких обставин гетьман неминуче потрапляв би у патову ситуацію. Разом з тим Б. Хмельницький враховував і той факт, що загальний стан українсько-донських стосунків попередньої доби давав підстави розраховувати на збройну допомогу донців.

Перший крок щодо Війська Донського гетьман зробив ще напередодні збройного виступу. Разом з посольством до Криму він направив і гінців на Дон «для людей». Однак реакція донців на пропозицію була тоді різко негативною, бо однією з умов заборонявся вихід на Україну навіть охочим козакам. Відтак можемо казати лише про приватні випадки участі окремих представників донського козацтва у військових діях 1648 р. Свідчення ж львівського райці С. Кушевича про значну роль донців при облозі Львова, що до цього приймалися в історіографії на віру, не підтверджуються жодним з інших тогочасних джерел. Окрім того, С. Кушевич в описі облоги Львова також обходить участь донців мовчанкою.

Між кампаніями 1648—1649 рр. Б. Хмельницький знову прагне залучити собі на допомогу Військо Донське. Одночасно з відповідними настановами посольству на Дон він пробує вплинути на донських козаків і через Москву. Та донці знову відмовили, а царський уряд ухилився від будь-яких дій. Відрагували на пропозицію тільки запорожці, які мешкали по донським містечкам; вони вирушили на Україну для участі у Визвольній війні.

Отже Б. Хмельницькому на той час не вдалося розв'язати «донську проблему», як йому хотілося. Ідея спільної боротьби проти Польщі не знайшла відгуку на Дону. Це, у свою чергу, збільшувало загрозу здійснення донцями небажаних для України антикримських заходів.

Перша небезпека такого характеру виникла вже у липні 1648 р. Після двох походів донських козаків на Крим, що, характерно, відбулись якраз під час перебування татарського війська в Україні, Іслам-Гірей та калга Крим-Гірей надіслали до Москви грамоти з погрозою «нынешние зимы с ратными людьми и с непровскими черкасы ваших донских казаков разорит без остатку»¹.

Далі донці не припиняли агресивних дій у цьому напрямку, внаслідок чого напередодні кампанії 1649 р. виникла реальна загроза відмови основних сил кримчаків від участі в боєвих діях. Під впливом весняних походів донців, Іслам-Гірей більше місяця роздумував: вирушати в Україну чи організувати похід на Дон. Українська ж дипломатія через це опинилась у вельми скрутному становищі. Насамперед, відсутність татар означала б звуження тактичних можливостей козацького війська (татарській кінноті Б. Хмельницький завжди відводив значну роль). Крім того, наявність у тилу орди при загальній нестійкості українсько-татарського союзу не виключала можливості набігів кримчаків на українські землі.

Породжені діями донських козаків проблеми наклали відбиток й на інші політичні обставини. Зокрема, припинилось зближення з Трансильванією, відмовила у допомозі Москва, відверто пропольську позицію зайняв молдовський господар Василь Лупул. Польща все настирливіше нехтувала умовами Переяславського перемир'я, а 21 травня полки Фірлея вдерлися на південно-східну Волинь.

Достеменно невідомий весь арсенал заходів Богдана, але Іслам-Гірей з місячним запізненням все-таки прибув в Україну.

Цілком закономірно джерела не фіксують участь донських козаків у військових діях 1649 р. Як і роком раніше, донці віддали перевагу нападам на кримське узбережжя, чим дуже ускладнили успішне завершення кампанії 1649 р.

У цьому аспекті не викликає сумніву факт підготовки спільного кримсько-козацького походу на Дон та суміжне московське пограниччя. Ініціаторами виступали татари. Намір походу виник у Іслам-Гірея відразу після укладення Зборівської угоди. Спершу хан мав намір здійснити акцію навесні. Потім фігурували дані про призначення походу на осінь. У листопаді ж називається точна дата — 1 січня наступного року.

Реакція Москви на такого роду підготовку була відповідною. Підтримувались сумніви гетьмана щодо можливостей здійснення походу, обіцялась царська «милість», а від воевод прикордонних містечок вимагалось збирати ретельні відомості про плани татар та козаків.

Донські козаки довідались про загрозу військового походу на них досить пізно — на початку листопада, — і відразу спорядили до Чигирина чотирьох послів. Наслідки цієї дипломатії виявились невтішними. Тому на Дону продовжували очікувати нападу.

Відрадили гінців з проханням про допомогу до Царицина та до калмиків. Взимку проводились роботи по зміцненню фортечних споруд Черкаська: був насипаний новий земляний вал, вибудовані дерев'яні вежі, викопано рів, куди направили воду з Дону.

У найневигіднішому ж становищі опинився Б. Хмельницький. Конфлікт з Військом Донським та через нього з Москвою, як вже зазначалось, був для нього принципово неприйнятним. Деякий перепочинок на польському фронті у даному випадку розв'язував руки Іслам-Гірею. Позитивно сприймала ідею походу лише Туреччина. Неспокоем відзначалась ситуація в Україні. До спільних дій проти козаків закликав ногайців Я. Вишневецький. Зрештою, доводилось рахуватись і з непопулярністю походу на Дон у козацькому середовищі. Гетьман навіть приховував від рядових козаків вірогідність виступу саме на Дон. Тим часом поширювались чутки про підготовку виправи на калмиків, ногайців, тощо. Словом Б. Хмельницький був вимушений активно розплутувати клубок непростих міждержавних протиріч.

Щодо Війська Донського гетьмана діяв так, щоб на Дону не залишилось жодних сумнівів у його войовничих намірах. У листопаді він закликав українців, що проживали на Дону, повернутись назад «от войны». Звідти були сухо прийняті посланці. Здійснювалось спорядження спеціального загону у Полтаві.

Своєю демонстративною підготовкою Б. Хмельницький давав Іслам-Гірею недвозначно зрозуміти, що виконає наказ того. Надалі, враховуючи зміну ситуації, гетьман то знову наказував готувати військо до швидкого виступу, то розпускав уже зформовані загони.

Загалом же гетьману вдалося вміло протидіяти антиукраїнським прошкам Я. Вишневецького у ногайській орді та загостренню стосунків Криму з ногайцями та черкесами, унеможлививши тим самим похід.

Навесні Б. Хмельницький продовжував вживати дипломатичних заходів щодо донців. Тоді ж він двічі отримував розпорядження від Іслам-Гірея про виділення 4—5 тис. козаків для погамування черкесів. У середині липня за різними даними від 3 до 20 тис. козаків на чолі з осавулом Д. Лісовцем та Т. Хмельницьким таки вирушили на р. Міус для з'єднання з татарами. Проте подальше розгортання подій (упокорення черкесів, випалення степу, антиукраїнські заходи Польщі) знову внесло власні корективи.

Осінь 1650 р. видалась спокійнішою. Іслам-Гірей ненадовго облишив свої домагання. Та кримські татари з азовцями

продовжували поширювати чутки, очевидно, не без вказівок хана, про можливість спільного з козаками походу на Дон. Тому Військо Донське продовжувало перебувати у тривозі, а Москва, нарешті, зважилась на заборону донцям походів на Крим.

Відновлення військових дій між Україною та Річчю Посполитою також затягувало розв'язання проблеми. Вірогідно, Б. Хмельницький у той час знову домагався військової підтримки з боку донських козаків. Але Військо Донське так і не пристало на це.

Восени 1651 р. розлючений літнім походом донців на узбережжя Криму, Іслам-Гірей активізував проти них заходи. Від гетьмана хан вимагає збройних сил для спільного походу на Дон. Перебуваючи після Берестецької катастрофи у надто скрутному становищі, Б. Хмельницький не мав можливості для маневру і змушений був погодитись. Проте, у вирішальний момент, коли хан безпосередньо вимагав розпочати бойові дії, козацький загін, що вирушив на з'єднання з татарами, раптом навідріз відмовився виконувати такий захід.

Втім, Іслам-Гірей не відмовляється від бажання вигнати козаків з Дону. 13 березня 1652 р. московським послам у ногайській орді стає відомим, що на пізню осінь хан спланував черговий похід. Схвально поставився до цих намірів і султан. Та Б. Хмельницький, окрилений блискучою перемогою під Батогом, рішуче відмовляється виступити спільником у цьому акті. Він знову звертається до донців про надання йому збройної допомоги. Позиція ж Війська Донського не змінюється.

Проте Б. Хмельницький знову і знову пробує врегулювати наболілу донську проблему. Саме зусиллями української сторони до Березневих статей вноситься пункт про координацію заходів Війська Запорозького і Донського стосовно татар. Відтоді Москва вже починає вимагати від донців узгодження з нею та Чигирином їх дій проти Криму.

Після укладення військово-політичного союзу між Українською козацькою державою та Росією характер українсько-донських взаємин помітно поліпшується. Накази з Москви вимагали від донців переорієнтації до військових дій в Україні. Відтепер також спонукані і царем, і Б. Хмельницьким, донці беруть участь у боротьбі на польському фронті.

Таким чином, цілком очевидним стає те, що стосунки між українським і донським військами в політиці Б. Хмельницького займали особливе місце вже на початкових етапах Визвольної війни. Проте аж до 1654 р. гетьман, незважаючи на постійні й

різноманітні зусилля, так і не зміг домогтися його розв'язання у бажаному напрямі. При цьому чітко можна виділити два періоди в українсько-донських взаєминах: 1648—1653 рр., коли стосунки мали відверто конфронтаційний характер, і 1654—1657 рр., який відзначався їх загальним поліпшенням.

¹ РДАДА. — Ф. 123, 1648, № 16, арк. 156, 159.